

در باره معنای یکی از بیت های خاقانی

دکتر جواد مرتضایی

مجتمع آموزش عالی نیشابور

چکیده

در قصاید خاقانی در کنار واژگان و اصطلاحات و ترکیبات سخت و دشوار، گاه کلماتی وجود دارد که یا برساخته شاعر و بدیع و نو است و یا در متون دیگر کم تر به کار رفته است. این کلمات از گونه واژگان دشوار نیستند که برای دریافت معنی آنها قطعاً نیاز به مراجعه به فرهنگ لغت باشد، اما به همان دلیل نو و بدیع بودن، دریافت معنی صحیح این کلمات نیاز دارد به تأمل و دقت کافی در: ساختمان واژه و ترکیب، دیگر اجزای بیت، ارتباط معنایی ابیات قبل و بعد در محور عمودی و حدس معنای احتمالی کنایی و مجازی واژه از معنای صریح و مستقیم آن. در این مقاله سعی شده معنای صحیح ترکیب وصفی «زنبوران خون آلوده» در این بیت از قصیده ترسائیه:

«برآرم زین دل چون خان زنبور
چو زنبوران خون آلوده غوغا»

- که به زعم نگارنده در شرح ها و گزیده های اشعار خاقانی مورد رجوع صحیح ذکر نگردیده- ارائه گردد.
کلید واژه ها: زنبوران خون آلوده، قصیده ترسائیه، شرح و گزیده، واژه برساخته.

مقدمه: خاقانی در قصیده پردازی شاعریست دشوارپسند و دشوارگوی ۱ که شعرش از جنبه های ظرایف بلاغی، مفردات واژگان و ترکیبات، اصطلاحات علمی و فنی آن دوران و حوزه معنا و مفهوم قابل تأمل و دقت بسیار است. به این دلیل از دیرباز تا کنون شرح کامل یا یروخی از قصاید او مورد نظر اهل ادب و شعر بوده است. ۲. هنگام شرح و توضیح ابیات او، علاوه بر در نظر داشتن نکات بلاغی و آگاهی از معنای واژگان و ترکیبات و اصطلاحات، گاه نیز به واژه یا ترکیبی برمی خوریم که سخت و دشوار نمی باشد و نیاز به مراجعه به فرهنگ های لغت نیست، اما در بافت کلام و یا در ترکیب با کلمه ای دیگر، معنای چندان ساده و

زودیایی ندارد و شاعر از آن معنای خاصی اراده کرده است که در سابقه زبان و شعر فارسی رایج نیست و یا چندان رواجی نداشته و ندارد.

بحث و بررسی: یکی از قصاید بسیار فنی خاقانی قصیده ترسائیه است با مطلع:

فلک کز روتر است از خط ترسا
مرا دارد مسلسل راهب آسا

(دیوان خاقانی، ۲۳)

دلیل شهرت قصیده مذکور به ترسائیه کاربرد فراوان اصطلاحات مربوط به آیین ترسایی در زمان شاعر بوده است و همان طور که در یادداشت شماره ۲ این مقاله ذکر شده، شرح این قصیده از دیرباز تا کنون مورد توجه ادیبان بوده است. بدیهی است به دلیل وجود اصطلاحات قدیمی مربوط به آیین عیسوی و دیگر واژگان و تعبیرات و اصطلاحات علمی، و اختلاف نظر اهل لغت و ادب در معنا و توضیح آنها و نیز برخی پیچیدگی‌های لفظی و نکات بلاغی دیگر، در شرح و توضیح بعضی ابیات میان شارحان اختلاف نظر است که البته موضوع این مقاله پرداختن به این اختلاف دیدگاه‌ها نیست. موضوع این مقاله بررسی بیتی از این قصیده است که در آن واژه و یا اصطلاح سختی به کار نرفته، اما ترکیب وصفی نو و بدیعی (زنبورانِ خون آلوده) شاعر به کار برده است که در فرهنگ‌های لغت معمول و در دسترس به آن اشاره نشده و نظر شارحان در باره معنی این ترکیب و بیت مورد نظر نیز متفاوت است: برخی از ایشان هنگام ارائه معنی بیت عین آن ترکیب را ذکر کرده و گویا به نظر ایشان نیاز به توضیح معنای آن نبوده و یا بیت را ساده انگاشته و شرح و توضیحی راجع به آن نداده‌اند. گروه دیگر که در صدد توضیح معنی این ترکیب وصفی برآمده‌اند به حدس و گمان و با تردید معنایی را پیشنهاد داده‌اند و بالطبع میان ایشان اختلاف نظر است. بیت مورد نظر اینست:

برآرم زاین دل چون خان زنبور
چو زنبورانِ خون آلوده غوغا

(همان، ۲۴)

در پا نویس دیوان نسخه بدلی راجع به مصراع دوم بیت که محل بحث ماست ذکر نشده و تنها در باره واژه «خان» در مصراع اول ضبط دو نسخه بدل ذکر شده ۳ که تأثیری در معنای پیشنهادی ما ندارد.

«بزم دیرینه عروس» این قصیده را نداشت و در «ارمغان صبح» و «گزیده اشعار خاقانی انتخاب و شرح دکتر عباس ماهیار» نیز توضیحی در باره بیت مورد بحث نیامده است.

دکتر کزازی زنبور خون آلود را کنایه از زنبور سپاهی می داند که کندو را در مقابل تهاجم زنبوران درشت حفاظت می کند: «از دلی که همچون خانه زنبور پاره پاره و رخنه رخنه شده است، مانند زنبوران خون آلود ناله ها برمی آرم و هنگامه ای می سازم ... زنبوران خون آلود کنایه ای از گونه ایما می تواند بود از زنبوران سپاهی که کندو را در برابر زنبوران درشت که بدان هجوم می آورند، پاس می دارند.» (سوزن عیسی، ۳۵-۳۶)

بر این نظر چند ایراد وارد است: اول اینکه ذکر نشده در کدام فرهنگ لغت یا متن فارسی زنبور خون آلود کنایه از زنبور سپاهی است؟ و اگر گزارشگر محترم خود حدس زده اند که زنبور خون آلود در این بیت می تواند کنایه از زنبور سپاهی باشد، باید اشاره می کردند که این تعبیر، حدس و نظر ایشان است. نکته دیگر اینکه در بیت سخن از تهاجم زنبوران درشت نیست، اگر چه از وظایف زنبوران سپاهی مقابله با زنبوران درشت و یا دیگر حشرات و متجاوزان به کندو است، اما تا آنجا که دیده ایم و شنیده ایم هرگاه کندوی زنبوران مورد هجوم واقع شود همه زنبوران، اعم از زنبور کارگر و سپاهی و غیره به دفاع و محافظت می پردازند.

در کتاب «گزارش دشواری های دیوان خاقانی» این بیت شرح و توضیح نشده است.

دکتر زرین کوب در باره ترکیب وصفی «زنبور خون آلود» در بیت مورد نظر، با تردید، نوشته است: «خون آلود به معنی آلوده به خون است و در اینجا ظاهراً مراد زنبورانی است که با یکدیگر جنگ خونین کرده باشند.» (دیدار با کعبه جان، ۷۲)

دکتر سجادی در گزیده خود آورده است: «دل خود را از جهت سوراخ سوراخ بودن به لانه زنبور و فریاد و غوغای خود را به زنبوران خون آلود تشبیه کرده است.» (گزیده اشعار خاقانی، ۱۳۴) همان طور که می بینیم ایشان هیچ اشاره ای به معنی ترکیب وصفی «زنبوران خون آلود» نکرده اند. اما در فرهنگ لغات و تعبیرات با شرح اعلام و مشکلات دیوان خاقانی شروانی که فراهم آورده اند نوشته اند: «زنبور خون آلود - ظاهراً زنبور سرخ است.» (جلد ۱، ۷۳۶)

و در ادامه بیتی از خاقانی را شاهد آورده مبنی بر اینکه زنبور سرخ، زنبور کافر نیز خوانده می شده است:

نام من چون سرخ زنبوران چرا کافر نهی   نفس من چون شاه زنبوران مسلمان آمده (همان، ۷۳۷)

در لغت نامه دهخدا ذیل زنبور سرخ آمده است: «گونه ای زنبور که از زنبورهای زرد درشت تر است و طول اندامش تا ۳ سانتیمتر می رسد و بیشتر در حفره های پوسیده تنه درختان و شکاف دیوارها لانه دارد. نیش

وی از زنبورهای زرد دردناک تر است . زنبور کافر . همان طور که ملاحظه می شود دکتر سجادی نیز در « فرهنگ لغات و ... خاقانی» با تردید و با قید «ظاهراً» زنبور خونین را «زنبور سرخ» در نظر گرفته است ، با این وصف واژه «غوغا» را در مصراع باید صدای پر زدن زنبوران دانست که صحیح نیست ، چرا که تمام حشرات و انواع زنبورها ، علی‌الخصوص دسته جمعی، صدای پرزدنشان شنیده می شود و لزومی نداشت که شاعر زنبور خون آلود (به زعم دکتر سجادی) را در بیت ذکر کند ، مگر به این دلیل که این نوع زنبور کمی درشت تر از برخی دیگر زنبوران است . ضمن اینکه تعبیر از صدای پرزدن زنبورها به «غوغا» به قول ادبا فصیح و بلیغ نیست و از واژه مذکور و فحوای بیت و ابیات قبل و بعد برمی آید که موضوع، شکایت و ناله و فریاد است.

اما به نظر نگارنده «زنبوران خون آلود» کنایه از زنبورانی است که مورد اذیت و آزار و تهاجم واقع شده و تعداد زیادی از ایشان نیز کشته شده و آسیب دیده اند . بارها دیده و شنیده ایم که وقتی خانه و کندوی زنبوران مورد تهاجم و آسیب واقع می شود ، توسط انسان یا حیوانی دیگر ، غوغا و آشوبی میان زنبوران ایجاد می شود و طبیعی است تعداد زیادی از این حشرات به دست مهاجم که قوی تر از ایشان است از بین می روند و آسیب می بینند . شاعر در بیت مورد بحث بیان می دارد که از دل پاره پاره چون خانه و کندوی زنبورانی که مورد تهاجم واقع شده اند ، به سان زنبورهای زخمی و آسیب دیده ، غوغا و فریاد و ناله برمی آورد . با این تشبیه در بیت شاعر فغان و شکایت خود را از آزار و اذیت دیگران بیان می دارد .

نتیجه : هنگام شرح و توضیح شعر شاعران ، به ویژه شاعران فحل و توانایی چون خاقانی ، گاه با واژه و یا ترکیب و اصطلاحی تازه مواجه می شویم که دشوار نیست و به ظاهر آسان و قابل فهم می نماید ، اما چون واژه و اصطلاح مذکور بدیع و برساخته شاعر است و کاربرد آن خاص دیوان شاعر است و یا در متون دگر کمتر به کار رفته است ، باید در ذکر معنی صحیح آن واژه و ترکیب و اصطلاح ، ضمن در نظر داشتن دیگر اجزای کلام در بیت و ارتباط معنایی ابیات قبل و بعد در محور عمودی ، بیشتر به معنای صریح و مستقیم واژه و ترکیب نظر داشت تا معانی احتمالی کنایی و مجازی آن را که مورد نظر شاعر است به درستی دریابیم.

یادداشت ها:

۱- همان طور که در متن اشاره شده قصاید خاقانی مصنوع و فنی است و غزل های او به عکس ساده و روان و البته زیبا است و این ویژگی قالب غزل در دوران شاعری باشد که وی هم به خوبی آن را در یافته است .

۲- به عنوان مثال ادبا و خاقانی پژوهان و خاورشناسانی چون شیخ جمال الدین علی آذری طوسی (متوفی ۸۶۶ه.ق)، شیخ جمال الدین محمد بن جمال الدین احمد لاهیجی (قرن ۱۳ه.ق)، مینورسکی، خانیکوف، یوری مار و از میان معاصران دکتر عباس ماهیار و دکتر میر جلال الدین کزازی و...، به بررسی و شرح قصیده ترسائیۀ خاقانی توجه داشته اند.

۳- ضبط دو نسخه بدل ذکر شده از این قرار است: ل در حاشیه کلمۀ «خاک» را الحاق کرده، پا: جان زنبور. نسخه ل متعلق به کتابخانۀ بریتیش میوزیوم لندن است مورخ ۶۶۴ و نسخه پا متعلق به کتابخانۀ ملی پاریس مورخ حدود ۸۰۰ هجری قمری. (نک: مقدمۀ دیوان خاقانی به تصحیح دکتر سید ضیاءالدین سجادی، شصت و هفت تا شصت و نه)

مراجع:

- امامی، نصرالله. (۱۳۷۶). **ارمغان صبح (گزیده قصاید خاقانی شروانی)**. چاپ اول، تهران: انتشارات جامی.
- خاقانی شروانی، افضل الدین بدیل بن علی نجار. (۱۳۶۸). **دیوان**. چاپ سوم، به کوشش دکتر ضیاءالدین سجادی، تهران: انتشارات زوار.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۳). **لغت نامه**. چاپ اول از دورۀ جدید، انتشارات دانشگاه تهران.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۸). **دیدار با کعبۀ جان**. چاپ اول، تهران: انتشارات سخن.
- سجادی، ضیاءالدین. (۱۳۶۳). **گزیده اشعار خاقانی**. چاپ سوم، تهران: مجموعه سخن پارسی.
- ----- (۱۳۷۴). **فرهنگ لغات و تعبیرات با شرح اعلام و مشکلات دیوان خاقانی شروانی**. چاپ اول، تهران: انتشارات زوار.
- سمیعی، احمد، معدن کن، معصومه، رزدام، علی اکبر. (۱۳۸۲). **بزم دیرینه عروس (شرح پانزده قصیده از دیوان خاقانی)**. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- کزازی، میر جلال الدین. (۱۳۷۶). **سوزن عیسی (گزارش جامۀ ترسائی از افضل الدین بدیل خاقانی شروانی)**. چاپ اول، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی.
- ----- (۱۳۷۸). **گزارش دشواری های دیوان خاقانی**. چاپ اول، تهران: نشر مرکز.
- ماهیار، عباس. (۱۳۷۶). **گزیده اشعار خاقانی**. چاپ پنجم، تهران: نشر قطره.